

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

Уређивачки одбор:

*др Ирена Грицкај, др Милка Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайиџић, Блаже
Конески, др Тине Лојар, др Александар Младеновић, др Асим Пецо,
др Миљар Пешикан, др Живојин Сијанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXIII књ.

БЕОГРАД

1977

ПИТАЊА ОРТОГРАФСKE СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ И МЕТОДА РЕЧНИЧКЕ ОБРАДЕ ГРАЂЕ СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

I

Чињеница да је у Старословенистичком одсеку београдског Института за српскохрватски језик доста напредовао програм ексцерпције лексике из споменика српске редакције општесловенскога књижевнога језика — ставља на дневни ред питања која треба решити пре него што почне речничка обрада.

Ако већ идемо на јавну дискусију о томе — чини се да је управо овај „Јужнословенски филолог“, будући посвећен јубилеју Радосава Бошковића, најпогодније место да се поведе јавна реч о питањима програма Старословенистичког одсека; ово посебно с обзиром на чињеницу да у томе одсеку раде ученици професора Бошковића, и да се сарадници програма и даље имају чему учити од свога професора, који им помаже као члан Савета Старословенистичког одсека.

Прво је питање будућег речника — а већ и сада уобличавања речничких картотека: како писати заглавнице у речнику и којим их азбучним редом сложити; ортографски лик истих речи варира, наиме, у споменицима, па је нужно тражити некакав стандард.

Одмах треба одговорити има ли ту места отварању проблема; другим речима: је ли уопште потребно ићи на неку ортографску стандардизацију односно нормализацију писања речи и облика српске редакције — или се задовољити класичном старословенском, рецимо оном коју примењује прашки *Slovník jazyka staroslověnského*, односно оном коју је у свом старословенском речнику применио Миклошич (и по којој се слаже грађа у Старословенистичком одсеку).

Ако би посебне (условно речено: националне) редакције представљале само вештије или невештије чување класичног кирилметодског језика, уз веће или мање нарушавање и замућивање његовог систем-

ског склада — нормализација би се морала свести на обнову изворне систематичности и доследности. Старосрпска варијанта општесловенског књижевног језика не може се, међутим, подвести под такву дефиницију националне или обласне редакције. Она, напротив, у великој мери представља аутономан систем писмености, чија и сама полазна основа — у односу на кирилометодски систем — има битне поправке: одсуство двојства полугласника и одсуство носних самогласника; можемо их одредити у историјско-хронолошком смислу као млађе, у упоредном смислу — као штокавске, у културно-географском смислу — као прелазне или верижно уклопљене између источније ћириличке културе и хрватског глагољаштва на западу. Отуда је природан закључак да у обради овога нашега књижевног наслеђа не треба да уклањамо и затиремо његове битне одлике — које га легитимишу као посебну културно-историјску појаву и које су укоренење већ од првих сачуваних споменика наше писмености.

Истом ставу нас води и сама намена замишљеног реченичког програма. Ако би, наиме, сврха програма била: тражити по посебним редакцијама попуне и корекције класичног старословенског речничког блага — ради његовог употпуњавања — онда би поступак нормализације био само враћање каснијих и особених начина писања и уобличавања на изворни, саображавање ликова приновљених речи систему који влада у класичном наслеђу. Речници које треба израђивати не замишљају се, међутим, тако — него, у лексикографској пројекцији, као целовита слика једног књижевнојезичког израза својственог култури одређене социолингвистичке средине, одређене словенске земље или области. А кад је тако, намеће се потреба да та слика буде у основи в е р н а, да се редакцијска лексика представи у стварном лику, у систему који је — макар уз колебања и недоследности — живео и био иманентан у датој писмености. Ово је тим пре оправдано што се додавањем одговарајућег индекса речник лако може оспособити и за употребу из перспективе класичне старословенистике.

Оба разлога воде нас истом закључку: неопходна је посебна редакцијска стандардизација начина писања заглавних речи у речнику. Писање ликова типа *ѡжа*, *чадо*, *сѡнѣ* — *дѡнь* не би у српској редакцији (и старије „зетско-хумске“ и новије „рашке“ школе) изгледало као правописна нормализација, него као етимолошка реконструкција, удаљавање од стварног стања, непризнавање чињенице да је старословенски језик — као систем — био у знатној мери саображен употреби у нашој језичкој и културно-историјској средини. Исти разлози очи-

гледно вреде и за босанско ћирилско наслеђе (које не прати рашки ортографски развој), и за хрватско глагољаштво. У источнијим словенским регијама, међутим, стање је битно друкчије, јер тамо где се — макар делимично — чува етимолошки и историјски континуитет употребе и ових старословенских графема (слично као и у српској редакцији) постаје сасвим прихватљива и нормализација у класичном духу.

Ако већ одсуство њ и јусова у нашој редакцији чини посебну стандардизацију нужном и неизбежном, онда се не треба зауставити на тим иновацијама, него допустити да дођу до изражаја и друге модификације старословенског система којима је он саображаван времену и историјским околностима. Та прилагођавања била су вишестрана: служећи се и даље готово искључиво средствима и елементима наслеђеним из класичног старословенског раздобља (у неким појединостима редукованим) али прибегавајући друкчијој организацији, распореду и примени тих елемената — редакцијски језички израз успоставља односно одржава вишестрану кореспондентност:

— међусловенску, јер редакције по правилу и даље остају само варијанте истогa књижевног језика, у којима еволуција тече у највећој мери паралелно;

— у односу на грчку писменост, нарочито у синтаксичком и текстолошком погледу, као и у уобличавању туђе ономастике;

— у односу на језик социолингвистичке средине (и сам изговор старословенских речи у њој), што нарочито долази до изражаја у одбиру, степену примене и репартицији појединих елемената.

У избору између разних засведочених решења — стандардизација треба да тежи ономе што начелно преовлађује, а кад се нуди више довољно поткрепљених образаца, треба одабрати онај који представља виши домет (или срећнији компромис), како у погледу континуитета и чувања старословенских система, тако и у погледу саображености времену и средини. Хронолошки посматрано, споменици XIII века дају најпогоднији и најзрелији основ за избор узорака, док у XIV веку рашка редакција већ губи доста од своје аутономије, а уз то подлеже извесном графичком маниризму, понекад и на штету рационалне једноставности својствене ранијем добу.

Што се тиче азбучног реда, треба поћи начелно од класичног, с тим што сам ортографски развој условљава неке модификације. Пре свега, не чувају се у рашком правописном стандарду графеме S, ђ, њ и јусови, тако да с њиховим посебним азбучним местом треба рачунати само за потребе помоћног упућивања. Сем тога, није се сачувало и као

аутономна графема, него као сужена¹, понегде и контрастна² варијанта слова И, тако да га нема потребе уводити у стандард; једино у писању имена *исоуѣ*, понегде и још којег преузетог имена (као *иѡањѡ*) — ово слово има смисао посебне графеме, али ће за то бити довољно помоћно упућивање. Исто тако, омега није сачувала континуитет употребе и аутономију у односу на слово о, иако се доследно употребљава као његова позициона варијанта — на почетку речи и слога; у нормализованом писању треба сачувати графију *ш* у тим позицијама³, али без азбучног одвајања од о. У случајевима где су се на месту једне класичне графеме развиле две, са диференцираном функцијом, треба и новијој дати место у азбуци, али узастопно (иза изворне); такав ће однос имати *ѣ* и *ѡ*, начелно такође *ѣ* и *ѡ* — само што можда неће бити речи које у стандардизованом писању почињу са *ѣ*⁴.

Доследна употреба прејетованих слова постаје у рашкој писмености нормална појава врло касно — тек можда у последњим деценијама XIII века, два столећа после нпр. Остромирова јеванђеља, где је овај систем већ доследно примењен. Опирање овом систему, који је морао бити познат нашим писарима врло рано, има двојак мотиве: прво — наслон на глагољско писмо, који је од самог почетка дао основни печат нашој ћириличној редакцији (*ѣ* = *ѣ* и *ја*, *ѣ* = *е* и *је*), и друго — ортографска тежња обележавању вокалског почетка речи и слога, због које се иза сугласника нерадо употребљавао вокалски знак који је карактеристичан за поменути, условно речено хијатски положај⁵. Иако је — према томе — за српску редакцију карактеристичнији отпор јотационом систему него његово усвајање, ипак ће за нормализовано писање бити једино оправдан тип *ѡзѡкѡ*, *ѡко*, *ѡле*, *ѡнеже*, *ѡла* итд. —

¹ За потребе збијеног писања при крају реда, у вези с правилом да се ред може завршити само оним словом којим и посебна реч, које се доследно примењује у рашким споменицима XIII века.

² Кад се два И нађу једно уз друго. Писање *ѡ* испред вокала у XIII веку у рашкој школи још не представља правописни узус, па то и не уводимо у предложени стандард.

³ Такозвано „широко О“ и „окато О“ само су графичке (верзалне) варијанте омеге, тако да им нема места у стандардизованом писању.

⁴ Што се тиче тзв. „широког Е“ — које је, у ствари, варијанта слова *ѡ* а не слова *ѣ* — његова интензивна употреба је каснија појава, и нема га потребе уводити у нормализовано писање.

⁵ Тј. исти позициони контраст који се огледа у употреби *ѡ*: *ѡ* примењивао се и на однос *ѡ*: *ѡ*, *ѣ*: *ѡ* — услед чега се дуго и упорно одржавају ликови типа *ѡле*, *ѡла* (ако се не прибегне специфичним решењима која чувају тај контраст — типа *ѡлѣ* или *ѡлаѡ* према *ѡко*, *ѡкѡти* и сл.).

с обзиром на функционалне предности, а и на чињеницу да је тај систем коначно ипак преовладао.

Наша писменост, међутим, не даје нам никаквог основа да диференцирање љ и њ проширимо и на случајеве типа *коњ*, *воли*. Писање надредног знака у тој служби представљало би не елеменат нормализације него филолошке обраде, без подлоге у споменицима. Напротив, писање надредног знака над самогласничким словом кад не стоји иза сугласничког спада у постојана правописна правила наше старе писмености — али из практичних (типографских) разлога треба одустати од уношења ове појаве у стандард.

Најсложеније је питање писања слабога јера, јер никако не би било срећно прогласити за стандард српске редакције нпр. *лик*ове *сърсво*, *зъло*, *оузьрѣти*, *кѣждо*, *тъкъмо*, *кънезь*, *върѣти*, *зѣвати*, *дѣва*, *сѣдѣвъ* итд. Оваква нормализација не само да оставља утисак претераног етимологисања него се њоме затиру резултати једног специфичног системског развоја, јер управо у третману јера српска редакција у односу на источније системе постиже један посебан ниво и системски ред. То је омогућила пре свега чињеница да се у нашој језичкој области дуго одржао јаки полугласник без изједначавања са другим вокалима — па је, у односу на то стање, у српској редакцији са изванредном доследношћу, реконструисано њ уместо карактеристичних старословенских вокализација *о*, *ѣ*. Будући да је њ у јаком положају представљало реалан вокал, слаби јерови постали су не само графички баласт него и сметња за јасност значења јакога јера.

Отуда је, још од првих наших споменика, снажно присутна тежња растерећивању писма од овог баласта и ове сметње, што се испрва постижало простим испуштањем јера у многим положајима. У ствари се њ доследно или по правилу чувало кад га можемо идентификовати:

а) као знак реалног изговора, у наслону на штокавску ситуацију;
 б) као ознаку краја речи ако се она реално завршавала на сугласник (од тога се доста одступа у случајевима енклизе и проклизе, типа *ѣ-нимъ*, *речет-се* итд.);

в) као знак слоговности, у комбинацији са сонантом, без обзира на то је ли се у штокавском вокализовао сам сонант или је носилац слоговности био пратећи полугласник (*оумръла*, *вълна*, *крѣвъ*, *слѣза*, *лъже-*, *въдова*, *сѣвтитъ*, *мъзда* итд.)⁶;

⁶ Као начелна законитост штокавског развоја могло би се констатовати да слогови које су чинили сонант и слаби полугласник никад не губе сонорност, него се сонант или чува или вокализује.

г) као знак изговорне неспојивости, нпр. кад постоји разлика у звучности сугласника (съворъ, съвереть и сл.).

У примени овог последњег принципа — а онда даље у осталим позицијама слабога полугласника — постоји читава градација бољег или слабијег чувања јера, која по разним споменицима не зависи само од артикулационих него и од системских околности (боље се чува нпр. на граници морфема него унутар нерашчлањиве основе). Ово би заслуживало и посебну анализу, али се овде на томе и није нужно задржавати. Наиме, ипак се не можемо толико удаљавати од старословенске основе да идемо на просто испуштање јера у стандарду српске редакције (сем можда у сасвим особеним случајевима — типа здѣ, здравъ, врѣти — а и њих у речнику треба пропратити одговарајућим упућивањем: съдравъ в. здравъ или сл.).

Каснији развој донео је још један начин упрошћавања графике везане за јерове: пајерак. Праћење употребе овога знака у појединим споменицима показује да он није примењиван само као средство штедње простора — него и за диференцирање у односу на њ у јаком положају, тако да писање типа тѣк'мо, шѣд'ши не представља случајни распоред јера и пајерка него израз свести о њиховој неједнакој функцији и значају. На тај начин ова новина добија смисао једног достигнућа, корака напред у саображавању писма стварним језичким околностима — при којему је избегнута нежељена цена кидања континуитета.

Било би логично укључити ово достигнуће у стандард који разматрамо — како се он не би удаљавао од тадашњег стања нашег језика више него што је од тога стања била заиста удаљена писменост коју стандардизујемо. Што се тиче места пајерка у азбучном реду — могућна су два решења: или заједно с јером, или без места у азбуци и без утицаја на азбучни ред; можда ће (уз потребна упућивања) бити практичније ово друго.

II

Други део наше теме — питања речничког метода — зависи од тога какве ћемо речнике израђивати. У Старословенистичком одсеку засад је ексцерпирана грађа из јеванђељских споменика — тетра и апракоса — наравно у једном ограниченом избору, али довољно репрезентативном да лексикографској обради ексцерпираних грађа осигура изванредан филолошки значај. Како, на жалост, програм Одсека засад може рачунати само са малобројним кадром и врло оскудним матери-

јалним могућностима — чекање са обрадом све док се не формира интегрални корпус речничке грађе српске редакције одложило би у недоглед уграђивање плодова тога рада у нашу филологију. А и кад би се до тога дошло, ширина захвата ишла би на штету дубине и подробности анализе какву омогућава (и заслужује) посебно узета јеванђељска лексика. Не треба, наиме, губити из вида да нигде као у циклусу јеванђеља нисмо у таквој прилици да редакцијску лексику упоређујемо с добро засведоченом ситуацијом из класичне епохе, са старословенском лексиком кирилометодског доба; а то нам пружа прилику да идентификујемо шта је старо, шта је подмлађено, а шта је — опет — накнадно приближавано класичним узорцима, у својеврсној „неокласицистичкој“ тежњи.

Ту прилику, дакле, не би било рационално испустити и помешати јеванђељску грађу (пре него што се посебно обради) са грађом апостола, номоканона, житија итд. у збирну лексичку картотеку, него треба ићи на засебни речник лексике старосрпских тетра и апракоса. С обзиром на предочене могућности, овакав речник треба да одговори не само (и не толико) које се речи и у којим значењима употребљавају у нашим споменицима, него и на амбициозније питање: шта бива са речима класичних старословенских јеванђеља у српској редакцији — да ли се оне чувају (транскрибоване), или модификују своју форму, или се замењују новим синонимима (и којим); у којој мери све то бива (судећи по грађи корпуса) и како се пројектује у условно хронолошкој типологији споменика.

Могући вид предочавања тога донекле ће се видети из узогака које смо припремили заједно Н. Родаћ и ја — као прелиминарни предлог за разматрање и неку основу за даљу дискусију.

Милићар Пешићан

Резюме

Митар Пешикан

**ВОПРОСЫ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ СТАНДАРТИЗАЦИИ И
ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО МЕТОДА СЛОВАРЯ СЕРБСКОЙ
РЕДАКЦИИ СТАРОСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА**

Рассматривая проблемы будущей работы над словарем евангельской лексики сербской редакции, автор считает необходимым ввести особый орфографический стандарт сербской редакции, отличающийся от классической старославянской орфографии; например: зоубъ, роука; ѡко, ѡдинъ, вола, поле; конь, воли; сьнь, дьнь; зрно, влькь; кровь, слъза; вьдова, льже-, мьзда; тък'мо, съз'вати, с'рєбрьникъ, з'ло, пис'мо; с'дє → здѣ, с'дѣ → здѣ, с'дравь → здравь; гешна, игемонь; шваче, приворѣсти; ношь, що → ч'то.

Что касается алфавитного порядка, то автор предлагает следующую систему: а — в — в — г — д — е, ю — ж — (з) — з — н (і) — (ћ) — к — л — м — н — о (w) — п — р — с — т — оу — ф — х — (w → о) — ц — ч — ш — щ — ь — ы — љ — њ — ю — (а, а); ѳ, — ѱ, — Ѱ — ѱ.

В скобках помещены буквы, не принадлежащие к предлагаемому сербскому стандарту, которые будут использоваться для словарных ссылок, а также графические варианты, не влияющие на алфавитный порядок.